

คำนำ

งานหัตถกรรมเป็นหนึ่งในกิจกรรมที่สำคัญของครัวเรือนในชนบทซึ่งอาจเป็นแหล่งรายได้เสริมของครัวเรือนเกษตรกรและอาจเป็นแหล่งรายได้หลักของผู้ไร้ที่ทำกินในชนบท การพัฒนางานหัตถกรรมให้เข้มแข็งเพื่อเสริมสร้างเศรษฐกิจฐานรากนี้จำเป็นต้องเข้าใจปัญหาในระดับจุลภาคและระดับมหภาค ดังนั้นโครงการวิจัยจึงแบ่งการศึกษาออกเป็น 2 ส่วนคือ ในระดับจุลภาคโดยการศึกษาเจาะลึกเฉพาะแต่ละกลุ่มหรือหน่วยประกอบการจนได้รายงานเฉพาะกรณี 40 รายงาน และตามมาด้วยแผนธุรกิจหรือแผนปรับโครงสร้างของกลุ่มอีก 40 แผน การศึกษาในระดับนี้ครอบคลุมถึงประวัติความเป็นมาของกลุ่มหรือหน่วยธุรกิจนั้น การบริหารจัดการองค์กร การใช้ทรัพยากรท้องถิ่น ภูมิปัญญาท้องถิ่นและเทคโนโลยี การบริหารจัดการการผลิต การตลาดและการเงิน และการวิเคราะห์ จุดอ่อน จุดแข็ง ของกลุ่ม/หน่วยประกอบการ

สำหรับรายงานเล่มนี้ เป็นผลการศึกษาในระดับมหภาคของภาคหัตถกรรมในภาคเหนือตอนบน ซึ่งประกอบด้วยงาน 3 ส่วน คือ ส่วนแรกโดยการสังเคราะห์และวิเคราะห์ผลจาก 40 กรณีศึกษาข้างต้น ในด้านการดำเนินงานของกลุ่มหรือหน่วยประกอบการเชิงธุรกิจในภาพรวม วิเคราะห์ผลของงานหัตถกรรมต่อการจ้างงาน และการใช้ทุนทางสังคมโดยสังเขป ส่วนที่สองเป็นผลการวิจัยเอกสาร และส่วนที่สามจากการวิจัยผู้บริโภค การประมวลผลจากทั้งสามส่วนนี้ประกอบกับการวิเคราะห์จุดอ่อน จุดแข็ง อุปสรรค และโอกาสของภาคหัตถกรรมซึ่งนำมาสู่การเสนอยุทธศาสตร์และกลยุทธ์เพื่อปรับปรุงภาคหัตถกรรมให้เกิดการพัฒนาที่ยั่งยืน

นอกเหนือจากสาระที่เกี่ยวข้องเนื่องโดยตรงกับงานหัตถกรรมแล้ว งานวิจัยนี้ยังได้บทเรียนที่มีค่าจากการทดสอบแนวคิดกระบวนการวิจัยเพื่อพัฒนาแบบครบวงจร ซึ่งเป็นวัตถุประสงค์หนึ่งของโครงการด้วย

ขอขอบพระคุณ รศ. พรทิพย์ เจริญวิทย์ ผศ. กาญจนา โชคดาว อาจารย์ ดร. ไพรัช กาญจนการุณ อาจารย์วรลักษณ์ หิมะกลัส อาจารย์ ดร. กมล งามสมสุข อาจารย์ ศรันย์ อารยะรังษฤษฎ์ อาจารย์ดิ๊กษมี วรชัย รศ. อารีย์ เชื้อเมืองพาน อาจารย์ศิริพร กิตติการกุล และผศ. จิระ บุรีคำ ที่ปลื้มเวลามาร่วมกรณีศึกษา ในการติดตามการดำเนินงาน ให้คำปรึกษา และตรวจสอบรายงานของผู้ช่วยวิจัยในกรณีศึกษาอย่างดียิ่ง และขอขอบคุณผู้ช่วยวิจัย นางสาวกนกวรรณ มุลละ นางสาวทินรัตน์ พิทักษ์พงศ์เจริญ นางสาวสายรุ้ง เสาร์ป็น นางสาวพิมลพรรณ สุระวาศรี นางสาวจุฑามาศ ถนนอมถิน นางสาวผลบุญ พิวสุวรรณ นายกฤษฏา แก่นมณี นายมงคล แก้วนา นายพีรพงษ์ ปราบธิบุ และนายศุภเชษฐ ศรีน้อยขาว ที่ตั้งใจทำงานด้วยความวิริยะอุตสาหะ โดยคำนึงถึงคุณภาพและความสำเร็จของงานเป็นที่ตั้ง โดยไม่เห็นแก่ความเหน็ดเหนื่อยตลอดช่วงเวลา 15 เดือน

ขอขอบคุณสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) เป็นอย่างยิ่ง ที่ได้มอบความไว้วางใจให้แก่ศูนย์วิจัยเพื่อเพิ่มผลผลิตทางเกษตร และคณะเศรษฐศาสตร์ได้ทำงานชิ้นนี้ ซึ่งนอกจากจะเป็นการสนับสนุนให้ดำเนินงานพัฒนาเศรษฐกิจชุมชนแล้ว ยังช่วยหนุนอุดหนุนการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ของศูนย์วิจัยเพื่อเพิ่มผลผลิตทางเกษตร และคณะเศรษฐศาสตร์ บรรลุความสำเร็จอีกก้าวหนึ่งด้วย และท้ายที่สุดขอขอบคุณหน่วยประกอบการทั้ง 40 ราย และผู้บริโภคที่ให้สัมภาษณ์ทุกท่าน สำหรับความร่วมมือโดยยึดประโยชน์ของส่วนรวมเป็นที่ตั้ง

ทรงศักดิ์ ศรีบุญจิตต์ และคณะ

กุมภาพันธ์ 2547

บทคัดย่อ

หัตถกรรมพื้นบ้านเป็นหนึ่งในกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่สำคัญของชุมชน เป็นแหล่งรายได้เสริมของครัวเรือนเกษตรกร และอาจเป็นรายได้หลักของผู้ไร้ที่ดินทำกินในชุมชนซึ่งปัจจุบันได้รับการสนับสนุนจากภาครัฐให้เป็นส่วนหนึ่งของการพัฒนาเศรษฐกิจฐานรากที่ยั่งยืน การพัฒนาภาคหัตถกรรมจึงต้องได้รับการวางยุทธศาสตร์ด้วยฐานความรู้ความเข้าใจทั้งระดับจุลภาคและมหภาค

รายงานฉบับนี้เป็นผลจากการสังเคราะห์และวิเคราะห์รวบรวมจาก 40 รายงานเจาะลึกกรณีศึกษาตลอดจนการวิจัยในส่วนของผู้ประกอบการร่วมกับการวิจัยเอกสาร โดยเน้นจังหวัดภาคเหนือตอนบน ครอบคลุม 5 ประเภทผลิตภัณฑ์คือ ผ้าทอ จักสาน กระดาษสา เครื่องปั้นดินเผา และไม้แกะสลัก และผู้ประกอบการท้องถิ่นและผู้ซื้อจากต่างถิ่นซึ่งเป็นนักท่องเที่ยว รวม 723 คน ในระยะเวลาของการเก็บข้อมูล ตั้งแต่พฤศจิกายน 2544 – มกราคม 2546

หน่วยประกอบการซึ่งยินดีเข้าร่วมโครงการเพื่อเรียนรู้ตนเอง ประกอบด้วย 23 กลุ่มชุมชน 12 กลุ่มประยุกต์ 5 รายผู้ประกอบการธุรกิจ และ 1 มูลนิธิ อายุของหน่วยประกอบการมีตั้งแต่ 1 ถึง 34 ปี กลุ่มมีสมาชิกตั้งแต่ 11 คน ถึง 300 คน โดยมียอดขายรวมตั้งแต่ 8,365 ถึง 9,688,000 บาทต่อปี บางกลุ่มจัดตั้งขึ้นเนื่องจากสถานการณ์แวดล้อมซึ่งไม่ใช่ความต้องการของสมาชิกเอง

ลักษณะการประกอบการ (กลุ่มประยุกต์) และความสามารถด้านการตลาดของผู้นำกลุ่มฯ มีความสัมพันธ์กับผลประกอบการชัดเจน เนื่องจากความคล่องตัวในการตัดสินใจ และการบริหารจัดการที่ดี และการมีสวัสดิการให้แก่สมาชิก บางกรณีที่เป็นกรสร้างกลุ่มจากธุรกิจรายเดียนั้น การดำเนินงานในลักษณะกลุ่มกลับกลายเป็นอุปสรรคในการบริหารจัดการของหน่วยธุรกิจนั้น

เมื่อเปรียบเทียบลักษณะผลิตภัณฑ์กับลักษณะความต้องการของผู้บริโภคในปัจจุบันพบว่ามีความจำเป็นต้องพัฒนาและประยุกต์ใช้เทคโนโลยีเพื่อต่อยอดภูมิปัญญาท้องถิ่นอีกมาก เทคโนโลยีที่สำคัญคือเทคโนโลยีเพื่อเสริมคุณภาพผลิตภัณฑ์ เพื่อพัฒนารูปแบบผลิตภัณฑ์ และลดมลภาวะหรือเพื่อนำวัสดุเหลือใช้ต่างๆ มาทดแทนวัตถุดิบที่เริ่มขาดแคลน

ในด้านการใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่นและทรัพยากรของชุมชนนั้น กลุ่มชุมชน/กลุ่มประยุกต์ ไม่ได้เน้นการใช้ทรัพยากรเพื่อประโยชน์ของชุมชนในภาพกว้าง แต่มีความตั้งใจในการใช้วัตถุดิบในท้องถิ่นให้เกิดมูลค่าเพิ่มสำหรับธุรกิจของกลุ่มก่อนที่จะแสวงหาวัตถุดิบจากแหล่งอื่น

การบริหารจัดการด้านการเงินเป็นสิ่งที่ได้รับความใส่ใจน้อยที่สุด และหลายหน่วยประกอบการขาดความรู้ความเข้าใจมากที่สุด จึงเป็นเหตุให้หน่วยประกอบการทุกรูปแบบไม่สามารถวิเคราะห์และบริหารการผลิต การตลาด และความเสี่ยงได้อย่างเหมาะสม หน่วยประกอบการเกือบทั้งหมดไม่เข้าใจถึงการวางแผนธุรกิจ แม้ว่าทุกหน่วยประกอบการจะเห็นความสำคัญของการตลาด แต่การดำเนินงานที่ผ่านมาเป็นการบริหารจัดการจำหน่ายมากกว่าการตลาด ทุกหน่วยประกอบการใช้วิธีการตลาดเชิงรับ และไม่มี ความเข้าใจวิธีการตั้งราคา แม้

แต่หน่วยที่มีผลิตภัณฑ์ส่งออกด้วย จึงเป็นเหตุให้ได้รับราคาต่ำจนไม่เกิดกำลังใจในการพัฒนาผลิตภัณฑ์ และขาดผู้สนใจสืบทอดภูมิปัญญาท้องถิ่นอย่างแท้จริง

จากการวิเคราะห์พฤติกรรมผู้บริโภค พบว่ามีแนวโน้มการซื้อสินค้าหัตถกรรมเพิ่มขึ้น แม้ว่าสัดส่วนของค่าใช้จ่ายในหมวดนี้ เมื่อเปรียบเทียบกับค่าใช้จ่ายรวมจะไม่เพิ่มขึ้นตามระดับรายได้ของผู้บริโภคก็ตาม ในการวิเคราะห์ด้วย Factor analysis และ Hedonic price พบว่าผู้ซื้อสินค้าหัตถกรรมให้คุณค่ากับความเป็นงานหัตถกรรม ซึ่งสะท้อนวิถีชีวิตพื้นบ้าน และศิลปวัฒนธรรมเป็นสำคัญ แต่การที่จะเลือกซื้อสินค้าชิ้นใดชิ้นหนึ่งนั้น จะพิจารณาความแปลกใหม่ ความประณีต ความสวยงามเป็นหลัก และยินดีให้ราคาตามคุณสมบัติเฉพาะตัวของสินค้า

จุดแข็งและโอกาสที่สำคัญที่สุดของภาคหัตถกรรมคือการมีภูมิปัญญาท้องถิ่นที่หลากหลายเป็นทุนเดิม และนโยบายสนับสนุนด้านการตลาดและการเงินอย่างมากเป็นประวัติการณ์ ส่วนจุดอ่อนและอุปสรรคหลักคือการขาดช่างฝีมือระดับสูง ทำให้ผลิตภัณฑ์ขาดความประณีต ไม่อาจสร้างมูลค่าได้เท่าที่ควรและมีผลตอบแทนต่ำ มีการลอกเลียนแบบโดยไม่รักษาเอกลักษณ์ประจำท้องถิ่น และขาดความสามารถในการบริหารจัดการเชิงธุรกิจซึ่งมีลักษณะพลวัตสูง ตลาดมีการแข่งขันสูง และตลาดส่งออกยังจำกัด

จากการวิเคราะห์ข้างต้นนำมาสู่ยุทธศาสตร์หลัก 5 ประการ ได้แก่ ยุทธศาสตร์การปรับโครงสร้างองค์กรเพื่อลดอุปสรรคในการเสนอการประกอบการเชิงธุรกิจ ยุทธศาสตร์การปรับฐานความรู้ในการประกอบการเชิงหัตถกรรมเพื่อพัฒนาอย่างยั่งยืน ยุทธศาสตร์การสร้างและพัฒนาánกออกแบบงานหัตถกรรมรุ่นใหม่ ยุทธศาสตร์การพัฒนาตลาดหัตถกรรมอย่างต่อเนื่อง และยุทธศาสตร์การวิจัยเพื่อการพัฒนาคุณภาพผลิตภัณฑ์หัตถกรรม นอกจากนี้ยุทธศาสตร์เพื่อพัฒนาภาคหัตถกรรมโดยรวมแล้ว รายงานนี้ได้เสนอกลยุทธ์การพัฒนางานหัตถกรรมเจาะจงเป็นรายประเภทผลิตภัณฑ์ และสุดท้ายได้สรุปบทเรียนการวิจัยเพื่อพัฒนาแบบครบวงจรด้วย